

ОСНОВНІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ЩОДО ТЛУМАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ПОБУТУ У СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧІЙ ДУМЦІ

Шаповалова Л.О. (м. Запоріжжя)

У статті розглядаються основні концептуальні підходи щодо розуміння феномена побуту, які склалися у суспільствознавчій думці; визначаються головні аспекти, принципи та методи дослідження побуту як соціокультурного явища

Ключові слова: *побут, повсякденність, концептуальний підхід, аспекти, методи, принципи дослідження*

Вступ

Сучасне українське суспільство переживає період трансформації всіх сфер життєдіяльності. Соціально-економічні зміни ведуть до зміни умов, способів і форм задоволення матеріальних і культурних потреб, тобто до змін у побутовій сфері. У побуті переплітаються багато сторін життя: у процесі прилучення до культурних цінностей побут взаємодіє з духовною сферою; саме в побуті формується й задовольняється значна частина соціальних потреб людини; взаємозв'язок з економічною сферою виражається в придбанні різноманітних предметів і послуг. Все перераховане, а також різноманіття потреб, інтересів і способів їхнього задоволення актуалізують проблематику побуту. Вивчення закономірностей і протиріч побуту дозволяє оцінити реальну поведінку різних груп населення, їхнє відношення до матеріальних і культурних цінностей, виявити умови всебічного розвитку людини. Аналіз тенденцій у сфері побуту допомагає намітити найбільш доцільні шляхи й методи впливу на повсякденно-побутову діяльність людей, оцінити зміни, що відбулися в суспільстві, знайти наукове рішення проблем споживання, проблем дозвілля й інших сторін побуту, оцінити ефективність проведених державою заходів.

Аналіз наукових досліджень проблеми побуту свідчить про те, що незважаючи на певний інтерес до цієї теми, ще багато її аспектів не отримали належного розгляду. Це передусім стосується систематизації підходів щодо розуміння побуту.

Метою статті є розгляд основних концептуальних підходів щодо тлумачення феномена побуту

Обговорення проблеми

Початок осмислення проблем організації побутового середовища, шляхів удосконалення побуту, розробки методів перетворення форм і способів задоволення побутових потреб сходять до творів мислителів античності й Середньовіччя, таких як Ксенофонт, Платон, Аристотель, Августин Блаженний. Теоретична розробка проблем взаємодії людини із предметно-побутовим світом, аналіз суб'єктивних здатностей людини до сприйняття краси речей були продовжені в епоху Відродження в роботах італійських гуманістів Л.Валли, Л.-Б.Альберті. Принципи колективної організації повсякденного життя, що сприяє створенню довершеного, безконфліктного суспільства, розкриті в працях утопістів Т.Мора,

Т.Кампанелли, а також Р.Оуена, Ш.Фур'є. Різні аспекти цієї проблематики знайшли відбиття в Новий час і в наступні століття у багатьох філософів. В епоху Просвітництва їм приділяли увагу У.Хогарт, К.Гельвецій, пізніше – Ф.Енгельс, В.І.Ленін, У.Морріс, Д.Рескін, Г.Маркузе й ін. Конкретні дослідження побуту в нашій країні були розпочаті радянськими дослідниками ще в 30-ті рр. минулого століття. Спочатку наукове вивчення побуту в СРСР включалося у вивчення бюджетів часу населення під керівництвом С.Струмиліна. Отримані результати дозволили визначити рівень життя робітників у ті роки, порівняти його з дореволюційним періодом і виявити тенденції побуту в умовах переходу від капіталізму до соціалізму. На основі конкретного соціологічного матеріалу дослідники того часу О.Бірюков, В.Зайцев, І.Льїнський, О.Кабо зробили ряд теоретичних висновків про соціальне значення й зміст побуту, встановили деякі проблеми формування побуту соціалістичного суспільства. Зокрема, було визначено, що при становленні основ робочого побуту вирішальними факторами є соціальне походження, матеріальні й культурні навички, рівень заробітної плати й соціально-політичні умови, що склалися в суспільстві.

До середини 50-х років роботи, присвячені побуту, майже не публікувалися. Рівень розробленості теоретичних проблем сфери побуту значно відставав від її реального розвитку. У 60-і роки проблеми побуту розглядаються в працях С.Ілларіонова, А.Харчева. Автори здійснюють теоретичний аналіз побуту як наукової категорії, розкривають структуру, функції побуту, його значення в житті суспільства. У більшості робіт увага приділяється досягненням соціалізму в рішенні проблем побуту, ліквідації культурно-побутових розходжень між містом і селом. Зміни, що відбувалися, характеризувалися винятково з позитивної сторони. 70-ті роки варто віднести до періоду найбільшої інтенсивності в дослідженні питань побуту. Багатий фактичний матеріал представлений у працях Л. Гордона та Е. Клопова, що досліджують повсякденну поведінку в неробочий час, особливості побуту окремих груп робітників. У роботах Ф. Байкіна, Є. Зуйкової, А. Кавалерова й інших триває розробка теорії побуту, аналізуються зміни, що відбулися в побуті, розглядаються особливості розвитку побутової сфери, розкривається значення суспільних форм побуту. Дослідження, проведені в ці роки, здійснили найбільший внесок у розробку даної проблеми. Разом з тим слід зазначити, що більшість досліджень того часу були спрямовані на вивчення організації побуту робітників і набагато менше приділяли уваги іншим соціально-професійним групам. У 80-ті роки аналіз побутової життєдіяльності проводився в контексті проблем способу життя як більш широкого соціального явища. Поняття «спосіб життя» дозволило визначити, як саме реалізуються конкретні умови даного суспільства в життєдіяльності людей. Більшість дослідників співвідносили спосіб життя й побут як ціле й частину. У ці роки радянськими вченими був опублікований ряд робіт монографічного характеру, у яких соціальні проблеми розвитку побуту в соціалістичному суспільстві одержали досить широке висвітлення. Серед них можна виділити роботи А.Ісмаїлова, А.

Кавалерова, М. Руткевич, А. Тиріна. Оскільки наприкінці 50-х рр. минулого сторіччя відбулося, у порівнянні з довоєнним періодом, значне збільшення числа жінок, що працюють у сфері суспільного виробництва, це спонукало вітчизняних дослідників до вивчення проблем гендерного поділу праці. Гендерний аспект побутової діяльності розглянутий у працях Г.Силасте, А.Харчева, І.Томського, К.Груздевої. Слід зауважити, що, починаючи із середини 1980-х рр., науковий інтерес фахівців був спрямований, в основному, на виробничу сферу, а дослідження побуту були відтиснуті на узбіччя. Велике значення для розуміння сутності побуту як соціокультурного феномена мають дослідження, здійснені в межах такого напрямку, як «історія повсякденності», що сформувався у західноєвропейській історіографії у 60 – 70-ті рр. ХХ ст. Передумовою до його утвердження стала діяльність представників французької історичної школи “Аналів” М. Блока, Л. Февра, Ж. Ле Гоффа, Ф. Броделя. Зокрема останній увів до наукового обігу термін “повсякденність”. Інституалізація даного напрямку завершилася на початку 90-х рр. у Німеччині, де було започатковано спеціалізоване періодичне видання – “Історична антропологія. Суспільство. Культура. Повсякденність”, що мало на меті вивчення історії крізь призму життя простих людей. Цей підхід отримав назву “історія ментальностей” (“етнологічна соціальна історія”). Підґрунтям для виникнення наукового інтересу до проблем повсякденності стали філософські вчення ХХ ст., зокрема екзистенціалізм, феноменологія, структуралізм, аналітична філософія. Над проблемами філософії повсякденності розмірковували Ж. П. Сартр, М. Гайдеггер, Е. Гуссерль, А. Шюц, Н. Еліас, П. Бергер, Т. Лукман, Г. Гарфінкель, К. Гірц, М. Фуко та інші мислителі. Сьогодні у західній історичній науці дослідження з історії повсякденності ведуться в межах історичної антропології, а саме таких її напрямів, як історія ментальності, нова культурна історія, мікроісторія, локальна історія, історія знизу, міська історія, гендерна історія, історія сім’ї та інших. Представники цих напрямів вивчають побут, соціальну поведінку, настрої, менталітет простих людей. На теренах СНД підходи історичної антропології активно почали впроваджуватися в 90-х рр. ХХ ст., свідченням чого стала низка періодичних видань, у яких висвітлювалися питання історії повсякденності: “Соціум”, “Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика” (Україна), “Одиссей. Человек в истории” [8], “Социальная история”, “Казус (Индивидуальное и уникальное в истории)” (Росія) та інші. На основі напрацювань зарубіжної та вітчизняної суспільствознавчої думки можна визначити такі основні складові предмету історичного пізнання повсякденного життя людини (“структури повсякденності”): житло, одяг, харчування, медичне забезпечення, культурне обслуговування. У сучасній Україні науковцями робляться перші кроки з вивчення повсякденного життя громадян у різні історичні періоди. Доробок вітчизняних дослідників в останні роки збагатився низкою публікацій, у яких на теоретичному рівні розглядаються питання предмета, об’єкта та методології історії повсякденності. У цьому плані варто назвати праці О. Удода [12],

Основні концептуальні підходи щодо тлумачення поняття побуту у суспільствознавчій думці

О.Колястрок [4], Л.Ковпака[3]. Величезний матеріал щодо побутової культури міститься в працях М.Бахтіна, О.Лосєва, А.Гуревича, де побут реконструюється в просторі культури. Дослідження Г.Гачева „Ментальності народів світу” [2] надає величезний матеріал щодо порівняльного аналізу побутових культур різних народів. У період з 1993 року по наш час інтерес до побутової сфери у вітчизняній науці став повільно відроджуватися і був пов'язаний, передусім, із етнографічною, народознавчою специфікою. Так, у дослідженні „Культура і побут населення України” (1993) [5] висвітлювалися етнографічні особливості українців, формування і розвиток у них основних рис побуту, звичаїв та обрядів. Ілюстрований довідник „Українська минувшина” [13] являє собою дослідження етнографічно-етнологічного характеру.

Окрему групу досліджень утворюють роботи, присвячені темі повсякденності. Після гуссерлівського прориву до інтерсуб'єктивності життєвого світу тема повсякденності для феноменології стає ключовою. М. Хайдеггер залучає її до аналітики фундаментальної онтології. А. Шюц розробляє соціологію повсякденності як дисципліну, що вивчає перехід від інтимного переживання окремого суб'єкта до типізації соціальної структури, що об'єктивується у “точках перетину” практичних цілей та інтеракціях індивідів. Розуміння повсякденності як “плавильного тиглю раціональності” запроваджує Б. Вальденфельс. Однак не лише феноменологи зосереджуються на дослідженні зазначеної теми. У традиції лінгвістичного аналізу Л. Вітгенштейн звернувся до буденної мови, аргументувавши її самостійне значення. У французькому структуралізмі викликають інтерес дослідження міфології буденного життя Р. Барта та архівні пошуки М. Фуко. Соціологія знання, завдяки П. Бергеру, залучає поняття повсякденності до власного контексту (К. Еліас). Культурологічні студії феномена повсякденності представлені в творчості В. Бен'яміна, Ф. Броделя, М. Лотмана, Й. Хейзінги, Н.Хамітова. Постсучасні реалії повсякденності проаналізовані у працях Ж. Бодрійяра, А. Геніса, А. Хелера. Вплив засобів мас-медіа на реконструкцію повсякденності досліджувався Ж. Дерріда, У. Еко, С. Кара-Мурзою, Н. Луманом. Систематизація різнопланових порядків повсякденності була здійснена такими вченими, як Е. Золотухіна-Аболіна, Н. Козлова, Б. Марков.

У сучасній українській соціально-філософській думці окремі аспекти побуту продовжують розробляти такі вчені, як П. Гнатенко, О. Надибська та інші. Серед вітчизняних науковців особливо слід відзначити А. Кавалерова, у роботах якого аналізуються основні форми, соціальні функції, роль та місце побуту в житті суспільства, і який, по суті, є засновником одеської філософської школи дослідження побуту на базі Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського, у якому виконувалися дисертаційні дослідження О.Петінової, С.Лазюка, Г.Мітрошиної. У цілому в сучасній зарубіжній та вітчизняній літературі можна виділити такі підходи до розуміння побуту: історико-антропологічний; етнографічний; феноменологічний; соціологічний;

соціокультурний. Для здійснення ґрунтовного соціально-філософського дослідження побуту необхідно визначити основні методи і принципи. При цьому необхідно враховувати складний, діалектичний характер співвідношення традиційного та інноваційного у науковій методології. Так, В. Воловик відзначає: «Розробка наукової методології – завжди складний процес. З одного боку, вона не може сформуватися інакше, як спираючись на традиції і принципи, які вже склалися, а з іншого боку, вона не може стати науковою методологією, не розриваючи з раніше існуючими традиціями, не звільняючись від застарілих і не обґрунтовуючи нові, які б відповідали об'єкту пізнання, що перебуває у розвитку» [1, 102]. Складність досліджуваної нами проблеми вимагає застосування комплексу методів і принципів, що в цілому характерно для сучасного етапу соціального пізнання. Як зауважує І.Бойченко, за сучасних умов доречною є «мультиплікативна» характеристика суспільного явища, яка формується не відкиданням розбіжностей різних підходів, а навпаки – їх урахуванням, що уможливорює досягнення даного явища в усій його складності і багатстві виявів [14, 621]. Слід, однак, додати, що при цьому бажано уникати еkleктизму, використання кожного з методів і принципів має бути доцільним і логічно обґрунтованим.

Серед традиційних методів і принципів, які пройшли перевірку суспільно-історичною практикою, слід назвати діалектичний метод і принципи об'єктивності, всезагального зв'язку, розвитку, історизму, єдності соціальної теорії та практики. Принцип об'єктивності вимагає при розгляді предмета пізнання виходити з нього самого, з притаманних йому властивостей та зв'язків, об'єктивних законів його функціонування. Принцип всезагального зв'язку дозволить розглянути побут як у контексті загального історичного процесу, так і у зв'язку із сучасними соціальними, політичними, економічними та духовними реаліями українського суспільства. Принцип розвитку забезпечує розгляд формування побуту як процесу зміни його стану згідно із динамікою відтворення конкретно-історичної єдності об'єктивного та суб'єктивного. Принцип історизму використовується при дослідженні розвитку побуту на різних етапах історії. Соціально-філософський аналіз пов'язаний з розглядом побуту у таких аспектах, як онтологічний, гносеологічний, аксіологічний та праксеологічний, що дозволяє визначити його сутнісні характеристики. Онтологічний аналіз передбачає розгляд таких параметрів повсякденного буття людей, як реальне та ідеальне, об'єктивне і суб'єктивне, природне (спонтанне) і штучне (раціональне), структурне і діяльнісне, раціональне та нераціональне. Онтологічний аспект побуту пов'язує його з поняттям повсякденності, яке позначає «реальність, фактичність; світ буденного життя, де люди народжуються та помирають, радіють та страждають..., буденність на противагу святковості, рутинність і традиційність на противагу новаторству» [7, 27]. Найбільш розробленим вважається гносеологічний аспект, який передбачає дослідження проблеми побуту у рамках філософської рефлексії, що припускає аналіз різних точок зору щодо

Основні концептуальні підходи щодо тлумачення поняття побуту у суспільствознавчій думці

сутності даного феномена, а також дає можливість дослідити процес становлення досліджуваного концепту і формування понятійної моделі.

Надзвичайно важливим є аксіологічний аспект розгляду побуту, який дозволяє визначити його в якості цінності. Цінності – це одна з базових категорій для розуміння соціальних процесів та діяльності людини. Вони відображають стан наявної суспільної свідомості й одночасно є основою для світоглядних змін особистості. Оскільки цінності можуть мати як суспільний, так і особистий характер, важливо досягти узгодження між цими двома рівнями (суспільним та особистим). Побут виступає як важлива цінність як у житті особистості, так і у житті суспільства. Крім цього, важливим є праксеологічний аспект, який пов'язує побут із активною діяльністю людини. Серед побутових видів діяльності, які, наприклад, зустрічаються у сімейному побуті, виділяють такі: діяльність по задоволенню фізіологічних потреб; домашня праця й сімейне обслуговування; виховання дітей і спілкування в родині; діяльність у вільний час. З переходом до постнекласичної стадії у розвитку науки помітне зростання інтересу до культурних чинників, які безпосередньо впливають на хід суспільного розвитку та суспільної трансформації у XX – XXI ст. і пов'язані з індивідуалізацією, або суб'єктивацією, соціальної життєдіяльності та рефлексивністю індивідуального та соціального буття [10, 91]. Багато дослідників звертають увагу на залежність суспільного розвитку від ціннісно-культурних домінант суспільств. Тому надзвичайної актуальності набуває соціокультурний підхід, який у новітній соціальній філософії, теоретичній та політичній соціології, культурології пов'язаний з іменами таких зарубіжних та вітчизняних дослідників, як Ф.Фукуяма, Л.Іонін, М.Лапін, В. Ларцев, О.Ахієзер, С.Крапівенський, В.Степаненко тощо. Проте між прихильниками цього підходу існують певні розбіжності в усвідомленні сутності та змісту даної методології, а також у тлумаченні головних категорій, як-от: „суспільство”, „культура”, „соціокультурне”. Засновниками соціокультурного підходу вважають М.Вебера та П.Сорокіна. М.Вебер розглядав сутність суспільства з точки зору „розуміючої” соціології. На відміну від об'єктивної соціології, яка була зорієнтована на методологію природничих наук (пояснення) і тому тлумачила суспільство як об'єктивну реальність, що існує незалежно і поза уявленнями, ідеями, переконаннями, світоглядом людей, які утворюють це суспільство, – у „розуміючій” соціології конституюючою ознакою соціального є суб'єктивний смисл, який підлягає розумінню. Веберівський соціокультурний аналіз не тільки ґрунтується на уявленнях про людину як культурну істоту, але й демонструє, як на основі суб'єктивних смислів відбувається „формування” соціальної об'єктивності.

П.Сорокін велику увагу приділяв поняттю „соціокультурне” і специфіці його складових, які часто у межах соціокультурного підходу ототожнюються, що, у свою чергу, є предметом окремої філософської дискусії. П.Сорокін зауважує: „Поняття „суспільство” не може бути більш широким терміном, ніж „культура”, як не можуть ці два явища розглядатися

поза зв'язком одне з одним. Єдина можлива відмінність пов'язана з тим, що термін „соціальний” означає зосередження на сукупності взаємодіючих людей і їх відносинах, тоді як „культурний” означає зосередження на значеннях, цінностях і нормах, а також на їх матеріальних носіях (або матеріальній культурі)” [9, 220]. Слід зазначити, що ідеї Вебера та Сорокіна змусили звернути увагу філософів на надзвичайну важливість феномена культури, її вплив на розвиток особистості та суспільства і отримали подальший розвиток у роботах сучасних дослідників. Перспективність соціокультурного підходу сьогодні пов'язана з його багатовимірністю та певним універсалізмом, оскільки він дозволяє сполучити, наприклад, цивілізаційний та формаційний підходи. І якщо раніше соціокультурний підхід, як зазначає С.Крапівенський, з одного боку, протиставлявся формаційному, з іншого ж, ототожнювався з цивілізаційним, то зараз він об'єднує цивілізаційний та формаційний підходи в єдине ціле, оскільки формує, як вважає М.Лапін, поєднання усталених компонентів (антропологічних, етнічних, культурних) людської історії, до яких звертається цивілізаційний підхід, та мінливих (соціальних, особистісних), на яких концентрує увагу формаційний [6, 4]. У цілому, як справедливо зауважує В.Таран: «Соціокультурна детермінанта суспільного розвитку розв'язує проблему специфіки поєднання культури і соціальної практики, що дає можливість глибше зрозуміти сутність багатьох соціальних процесів і явищ» [11, 36].

Висновки. У сучасній зарубіжній та вітчизняній літературі можна виділити історико-антропологічний, етнографічний, феноменологічний, соціологічний та соціокультурний підходи до розуміння побуту. Сучасний стан соціально-філософського аналізу проблеми побуту ускладнюється її міждисциплінарним характером. Визначені онтологічний, гносеологічний, аксіологічний та праксеологічний аспекти побуту, встановлені принципи і методи дослідження: принципи об'єктивності, всезагального зв'язку, розвитку, історизму. Доведено евристичні можливості застосування щодо аналізу побуту соціокультурного підходу.

Перспективи подальшого дослідження феномена побуту пов'язуємо з вивченням особливостей побутової сфери сучасної людини в умовах технізації та інформатизації, з осмисленням побуту як відображення провідних тенденцій сучасного цивілізаційного світу.

Література:

1. Воловик В. И. Философия истории : Курс лекций [для студентов вузов] / Виталий Иванович Воловик. – [2-е изд. испр. и доп.]. – Запорожье : Просвіта, 2004. – 140с.
 2. Гачев Г. Д. Ментальности народов мира / Георгий Дмитриевич Гачев. – М. : Эксмо; Алгоритм, 2008. – 541с. – (Серия "Философский бестселлер").
 3. Ковпак Л. В.. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000 рр.) / НАН України; Інститут історії України. – К., 2003. – 250с.
 4. Коляструк О. А. Історія повсякденності як об'єкт історичного
- Основні концептуальні підходи щодо тлумачення поняття побуту у суспільствознавчій думці

дослідження : історіографічний і методологічний аспекти / О. А. Коляструк. – Х., 2008. – 112 с.

5. Культура та побут населення України: Навч. посібник / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко та ін. – 2-е вид., доп. та перероб. – К.: Либідь, 1993. – 287с.+ 33арк. іл.

6. Лапин Н. И. Социокультурный подход и социетально-функциональные структуры / Н. И. Лапин // Социологические исследования. – 2000. – №7. – С. 3–11.

7. Марков Б. В. Культура повседневности. Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2008. – 352 с. – (Серия «Учебное пособие»).

8. Одиссей. Человек в истории. Личность и общество. 1990. – М.: Наука, 1990. – 222 с.

9. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / Питирим Сорокин; [пер. с англ. ; общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов]. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.

10. Степаненко В. Суспільна трансформація у соціокультурній моделі інтерпретації / В. Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 89–109.

11. Таран В. О. Ідеологія перехідного суспільства (Соціально-філософський аналіз ідеологічного процесу в пострадянській Україні) : [монографія] / Володимир Олександрович Таран. – Запоріжжя : ЗІОІ МВС України, 2000. – 316 с.

12. Удод О. А. Історія повсякденності як методологічна проблема / О. А. Удод // Доба. – К., 2002. – № 3. – С. 6–18.

13. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. – 2-е вид. / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. – К.: Либідь, 1994. – 256с.;іл.

14. Філософський енциклопедичний словник / [ред. В. І. Шинкарук]. – К. : Абрис, 2002. – 746 с.

Шаповалова Л.А. Основные концептуальные подходы относительно толкования понятия быта в обществоведческой мысли.

В статье рассматриваются основные концептуальные подходы относительно понимания феномена быта, которые сложились в обществоведческой мысли; определяются главные аспекты, принципы методы исследования быта как социокультурного явления.

Ключевые слова: быт, повседневность, концептуальный подход, аспекты, методы, принципы исследования

Shapovalova L.A. Basic conceptual approaches concerning interpretation of concept of life in social science ideas

In the article the basic conceptual going is examined near understanding of the phenomenon of way of life, which was folded in a social science idea; main aspects, principles and methods of research of way of life as the socio-cultural phenomena, are determined

Key words: life, daily occurrence, the conceptual approach, aspects, methods, principles of research